

СВОБОДА: ЯВИЩЕ, ПОНЯТТЯ, ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ, "УНІВЕРСАЛІЯ КУЛЬТУРИ СУБ'ЄКТНОГО РЯДУ"

К. Ю. Райда

професор, Центр розвитку особистості "HUMANUS" (Пловдив, Болгарія)

constantin.raida664@gmail.com

ORCID 0000-0002-9813-8336

DOI: [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1\(21\)-2\(22\)-30-39](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1(21)-2(22)-30-39)

Анотація

Константин Райда. Свобода: феномен, концепція, філософська категорія, "універсалія на культурата на субективния ред". Изследва се факта на представяне на феномена свобода като многоизмерен, а понятието му като многозначно. Този феномен се анализира като такъв, който има множество разновидности както в ежедневието, така и в социалната и обществена практика. Отбелязва се, че "динамиката" и "трансформацията" на различни "форми" или видове свобода в обществения живот в тяхна противоположност, по смисъл и същност, поражда сериозни проблеми на нейното възпроизвеждане във философското мислене. Фиксира се, че в процеса на исторически и философски анализ съдържанието и значението на понятието свобода се променят не само в зависимост от развитието на самия индивид, обществото, науката и знанието, но и в зависимост от историческото развитие на самата философия, нейните методологически инструменти, мирогледни и концептуални основи.

Ключови думи: свобода, различни "видове" свобода, проблемът за разбирането, проблемът за възпроизвеждане на смисъла на свободата

Анотація

Костянтин Райда. Свобода: явище, поняття, філософська категорія, "універсалія культури суб'єктного ряду". Досліджується факт висвітлення феномена свободи як багатовимірної, а його поняття як неоднозначного, або ж багатозначного. Як феномена, що має багато постав і вимірів і у повсякденному житті, і у соціальній, суспільній практиці. Наголошується на тому, що "динаміка" та "перетворення" різних постав свободи у суспільному житті на свою протилежність за значенням та сутністю породжує і серйозні проблеми її відтворення у філософському мисленні. Фіксується факт того, що в процесі історико-філософського аналізу зміст та смисл поняття свободи змінювалися історично і не лише в залежності від розвитку самого індивіда, суспільства, розвитку науки та знання, але й у залежності від історичного розвитку самої філософії, її методологічного інструментарію, світоглядних та концептуальних засад.

Ключові слова: свобода, різні постави свободи, проблема розуміння, проблема відтворення сенсу свободи

Annotation

Constantine Raida. Freedom: phenomenon, concept, philosophical category, "universal of culture of the subjective series." The fact of presenting the phenomenon of freedom as multidimensional, and its concept as ambiguous or polysemantic, is investigated. As a phenomenon that has many varieties both in everyday life and in social and public practice. It is

noted that the "dynamics" and "transformation" of various "forms" or types of freedom in public life into their opposite also gives rise to serious problems of its reproduction in philosophical thinking. The fact is recorded that in the process of historical and philosophical analysis the content and meaning of the concept of freedom has been changed historically not only depending on the development of the individual himself, society, the development of science and knowledge, but also depending on the historical development of philosophy itself, its methodological tools, ideological and conceptual foundations.

Key words: freedom, various "types" of freedom, the problem of understanding, the problem of reproducing the meaning of freedom

Актуальність. Коли ми намагаємось вивчити і визначити сам феномен, а згодом і поняття свободи, то зазвичай покладаємо увесь процес своїх роздумів у поле наукоподібного зв'язку категорій тієї чи іншої філософської (правової, соціально-політичної, гуманітарно-психологічної) системи мислення, у межах якої такі поняття й отримують відповідні означення.

Історія філософії, як і будь-яка інша наукова дисципліна, протягом відомого періоду свого формування, досліджуючи різні філософські системи, де й були відповідним чином представлені і феномен, і поняття свободи, також намагалася використовувати, насамперед, раціоналістичне мисленеве методологічне знаряддя та обґрунтування своїх результатів. Але чи завжди такі результати були позитивними? І чи вдалося на сьогодні створити, або ж зафіксувати існування в історії розвитку філософії якусь певну несуперечливу концепцію, яка б пояснювала усі н'юанси і тонкощі феномену та поняття свободи?

Давайте спробуємо розібратися у цьому питанні.

Виклад матеріалу. Тривіальне звернення до наукової філософської літератури, представленої сьогодні у словниках, енциклопедіях та інтернет-ресурсах, засвідчує, наприклад, існування навіть не однієї сотні наявних визначень досліджуваного нами предмету. Але вочевидь в реальності їх набагато більше. І у найпростіших з них свобода представлена як "одна з філософських категорій, що характеризує людину як багатовимірну, й таку, що потенційно має можливість мислити та діяти у відповідності зі своїми уявленнями та бажаннями, а не внаслідок внутрішнього або зовнішнього примусу"; як "філософська категорія, що відображає специфічний спосіб буття людини в світі, що складається з її здатності вибрати з альтернативних можливостей, приймати рішення зі знанням справи, робити вчинки у відповідності зі своїми інтересами, цілями, оцінками і ідеалами"; як "центральне поняття європейської культури, що характеризує людину як джерело і причину своїх рішень і дій"; як філософська категорія, що характеризує специфічну форму обумовленості особистого та суспільного життя"; як "універсальна культура суб'єктного ряду, яка фіксує можливість діяльності і поведінки в умовах відсутності зовнішнього цілепокладання"; як "здатність людини опановувати умови свого буття, долати залежності від природних та соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій та вчинків"; як "спроможність людини творити себе саму та світ інших людей, обираючи образ майбутнього світу" тощо.

Свободу визначають і як відповідний "стан суб'єкта, у якому він виступає визначальною причиною власних дій, тобто, дій, не обумовлених безпосередньо іншими факторами, зокрема природними, соціальними, міжособистісно-комунікативними та індивідуально-родовими"; і як "здатність людини вільно визначати підстави своїх дій і відповідно реалізувати себе"; і як "простір об'єктивних можливостей для самоствердження та самореалізації соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи, соціальної спільноти)"; і як "поняття, що характеризує одну з універсальних сторін людського буття, що визначає здатність людини здійснювати контроль за умовами свого буття, управляти природними та соціальними силами, зберігати можливість

вибору шляхів і способів досягнення цілей і задоволення особистих потреб"; і як "символ (синонім) духовного розкріпачення людини"; і як "дуальну опозицію", створену разом з поняттям несвободи, полюса якої знаходяться в стані амбівалентності"; і як "здатність людини долати обмеженість історично сформованої культури, соціальних відносин, інерцію історії шляхом медіації та нарощування творчого потенціалу"; і як "найвищу духовну цінність", універсальне і загальне поняття культури", і як "показник розвитку духовності людини і суспільства, рівня їх історичного стану"; і як "особливий спосіб детермінації духовної реальності" (Бичко, 2002); і як "процес і результат самовизначення Я через зовнішнє або внутрішнє Не-я"; і як "міру гармонійного освоєння чужого і відчуження свого"; і як "діяльність, не обумовлену зовнішніми по відношенню до суб'єкта діяльності причинами" тощо.

У науковій та освітній літературі знаходимо й так звані негативні визначення феномену та поняття свободи. Так поняття свободи, на думку В. П. Галкіна (1997), "не є самостійним поняттям (відноситься до особливостей мови), на відміну від понять одиничних (аналогічно звуку в слові) не має самостійного сенсу в пропозиції і може розумітися в контексті тільки з відповідним обрамленням у вигляді ідіоматичних виразів: свобода слова, свобода совісті, свобода від пут, свобода від гноблення (саме цей вислів найчастіше розуміють під словом свобода) – людина не може бути просто вільною, але може бути вільною від чогось. Слово "свобода" пов'язане з потужними внутрішніми потребами особистості, що цілком природно, тому що "сенсом життя взагалі" є збільшення власної свободи дії, несе в собі сильний емоційний заряд, тому використовується зазвичай в демагогічних цілях".

Із самоуявленням про свободу, – вважають і інші її дослідники, – "пов'язане заперечення повної детермінованості людської свідомості й затвердження автентичності почуття свободи в людині. *Визначити її філософськи неможливо*" (Василенко, 2013).

Є в історії філософії й визначення свободи як феномену суто духовного. У працях М. Бердяєва "Філософія свободи" та "Філософії вільного духу" свобода, наприклад, представлена як категорія духовно-релігійна, а не натуралістично-метафізична. Свобода, писав у цьому зв'язку М. Бердяєв (1995? с. 87), є входженням у інший устрій буття, устрій буття духовного, а не природного. "Здобути дійсну свободу – значить увійти до духовного світу" (Бердяєв, 1995, с. 87). "Релігійний пафос свободи є пафос духовності" (там само), – стверджував цей мислитель. Визначення Гегеля, згідно з яким дух ототожнювався з свободою, М. Бердяєв проголосив незаперечною істиною. Свобода була визначена ним як першооснова духовного життя, що зумовлює особливу якість життєвідчуття та життєрозуміння людської істоти.

Автори вищенаведених визначень надали й додаткові пояснення щодо їхнього розуміння свободи.

Одне з найгрунтовніших, на нашу думку, пояснень було надане авторами термінологічного словника, що вийшов під назвою "Філософія. Філософія і методологія науки" (2017). У ньому зазначалось, що поняття свободи є поняття багатозначним, і ми би додали – багатовимірним і багатофункціональним. Що воно налічує близько двохсот дефініцій. Що у філософсько-онтологічному плані в дослідженні цього поняття розглядається "право або мета буття", а воно само "зазвичай ідентифікується з відсутністю якихось умов, яку ототожнюють зі спонтанністю, незалежністю існування"; 2) у філософській антропології – феномен свободи представлений здебільшого як свідомий вольовий акт, де "з двох можливих способів буття в світі (волі або відмови від свободи), цей первинний вибір можливий в деяких сферах людської активності". Що про свободу або її відсутність можна говорити у різних сферах: а) фізичній (тілесній), "де свобода – це не обмежена станом здоров'я фізична активність"; б) психічній, "де свобода – це її відчуття і відчуття незалежності у виборі і можливості дії (спонтанність)"; в) духовній, "де свобода – це можливість самореалізації в злагоді з власною волею"; г) моральній, "де свобода – це можливість і здатність вибору між добром і злом

(з'єднується з поняттям совісті, т. е. згодою з власним сумлінням"); д) юридичній, "де свобода – це можливість самостійних рішень і діяльності в межах, визначених законодавством"; е) в суспільно-державній, "де свобода – це громадянська свобода, тобто, можливість вільних рішень і дій в тій сфері, яка є автономною для людини, і куди не має права втручатися ані суспільство, ані держава" (*Філософія. Філософія і методологія науки*, 2017).

Ці автори відзначили й існування з часів Гегеля, марксизму й екзистенціалізму розмежування свободи на "свободу позитивну" та "свободу негативну", "свободу від когось-то або чогось; та свободи для чогось"; зазначили й те, що в "аксіології свобода розглядається: а) як цінність, невід'ємна від людської особистості і тотожна їй; б) як цінність інструментальна, тобто така, яка створює людині можливість пошуку і вибору інших цінностей: добра, справедливості, істини; в) як критерій для порівняння або як міра всіх або окремих цінностей" (там само).

Відзначили вони й певну амбівалентність самого феномену свободи, стверджуючи те, що люди зазвичай не вільні у виборі об'єктивних умов для своєї діяльності, які здебільшого виступають як необхідність, проте вони можуть мати конкретну і відносну свободу, якщо зберігають можливість у виборі своєї мети або засобів її досягнення.

Дещо інакше багатозначність поняття свободи інтерпретували й автори видання "Енциклопедії епістемології та філософії науки" (2009), які зазначили, що: "Це багатозначне поняття по-різному визначається в різних соціально-філософських концепціях, – а саме як: 1) діяльність на основі усвідомленої необхідності (Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс); 2) здатність індивіда до самостійного цілепокладання і діяльності, його відповідальність за це; 3) самостійна діяльність держави, що володіє суверенітетом; 4) волевиявлення громадян демократичного суспільства і їх здатність до політичної і громадянської активності; 5) здатність індивідів до самостійної економічної діяльності та її незалежність від держави; 6) свобода волі. І. Берлін розрізняє "свободу від" – від потреби, від панування і залежності, – і "свободу для" – для здійснення цілей, планів, перетворення суспільства і особистого розвитку".

На багатозначності поняття свободи, крайні значення якого прописуються: 1) "як можливість індивіда самому визначати свої життєві цілі і нести особисту відповідальність за результати своєї діяльності; 2) як можливість діяти в напрямку мети, поставленої колективом або суспільством", – акцентували увагу й автори енциклопедичного словника з філософії за ред. А. А. Івіна (2004).

На існуванні різних методологій в дослідженні та розумінні феномену свободи наголосили й Кириленко Г. Г., Шевцов Е. В. "З позицій онтологічного підходу, як стверджують вони у своїй праці, – свобода розглядається як основоположний, субстанційний принцип" де вона пов'язана з виникненням світу, його сутністю, місцем людини в світі. В межах гносеологічного підходу – досліджуються переважно можливості і спроможність усвідомлення людиною своєї власної діяльності, аналізується проблема співвідношення засобів і цілей такої діяльності, проблема передумов цілепокладання тощо. Етико-психологічний підхід уможливіє інтерпретацію свободи як волевиявлення і можливість подолати волю іншої людини... В рамках соціологічного підходу свобода зводиться до можливості зміни людиною свого місця в системі соціального цілого і т. д. (*Короткий філософський словник*, 2010).

Одним з принципів пояснень відмінної інтерпретації та розуміння явища свободи є і те, що свобода як певний феномен є "продуктом історичного розвитку". "Її міра визначається рівнем розвитку культури, ступенем пізнання і практичного оволодіння законами природи, суспільства, вміння управляти своїми спонуканнями, пристрастями, підпорядковувати їх за допомогою волі моральним і світоглядним принципам гуманізму". "Так чи інакше, свобода – показник розвитку духовності людини і суспільства, рівня їх історичного стану", – зазначає з цього приводу і Л. В. Голикова. "Наявність свободи, здатність і бажання діяльності виходячи з волі є показниками розвитку духовності людини і критерієм культури, показником рівня їх

історичного розвитку", – підтверджує і Є. М. Удовиченко.

"Характер свободи, ймовірно, історично специфічний, змінюється в кожен історичну епоху, – стверджує у своїй праці і Д. В. Півоваров. – Одні філософи вимірюють свободу якістю розвитку свідомості, мислення, розуму, інші – ступенем пізнання законів природи і суспільства, треті – рівнем розвитку продуктивних сил, четверті – характером соціального і політичного ладу. Ймовірно, всі ці вимірювання свободи припускають одне інше" (*Історія та філософія науки та техніки ...*, 2016).

Віповідно, й характер осмислення цього феномену завжди залежав і залежить і від рівня розвитку філософії, філософського знання та рівня розвитку концептуального теоретичного засвоєння дійсності. У кожній концепції філософії, що виникала в ту чи іншу історичну епоху, феномен свободи описувався й поставав у своєму особливому вигляді. Стародавні філософські уявлення про свободу були пов'язані з ідеєю року, призначення, долі. Для античної філософії, як це зазначалося дослідниками свободи, було характерним виділення в людському бутті двох областей: об'єктивної, незалежної від волі і бажань, встановленого богами світопорядку, і суб'єктивної, що знаходиться у владі людини, залежить від її волі, бажань та дій. Першу необхідно було приймати як долю, смиренно і покійно виконувати її вимоги, правила, закони. Друга – нібито цілком знаходилася у владі людини, тому зусилля повинні були бути зосередженими на тому, щоб розвинути розум і волю, навчитися керувати власними пристрастями і бажаннями, бути справедливим, добродішним і розсудливим. Тому у філософії Сократа і Платона насамперед йшлося про свободу і долю, і тільки потім – про звільнення від політичного деспотизму (на чому зосереджувався, наприклад, Аристотель).

Середньовічну філософію пов'язували насамперед зі ствердженням у розумінні свободи саме свободи волі, здатності морального самовизначення по відношенню до добра і зла, і зауважували, що така здатність з'явилася в людині водночас з осмисленням акту божественного творіння і накладування на людину відповідальності за вибір шляху, засобів і методів здобування щастя.

Християнські мислителі розрізняли свободу, як таку, що начебто була притаманна природі людської істоти, і яка не була "втрачена" нею після гріхопадіння, і свободу, що досягалася нею за умови звернення до Бога і докладання духовних зусиль у "здійсненні волі Божої". Розрізняли свободу як умову духовного життя, і свободу, отримувану внаслідок духовних зусиль. Писали про свободу від гріха та прокляття церкви. У цьому контексті почала виникати й розбіжність поміж морально необхідною свободою людини та поняттям всемогутності Бога, на культивуванні якого наполягала церква. Виникають поняття "свободи негативної" і "свободи позитивної", уконституційованої Ап. Павлом у закликах реалізувати свободу через благодать, "свободи меншої" ("libertas minor")¹ та "свободи більшої" ("libertas major"), застосованої Августином Блаженным.

Людина у його вченні вільна у виборі не грішити, не піддаватися різним спокусам і власним прагненням. Людина може бути врятованою виключно завдяки благодаті; і від її власного вибору залежить, прийняти гріх або утриматися від гріха і тим самим зберегти свою душу для Бога. Бл. Августин стверджував не тільки можливість незалежності людини від гріховного, земного і плотського, але і культивував спрямованість людської душі до Бога як вищої духовної досконалості. "Позитивна свобода" у його вченні виступала у формі самообмеження дій людської істоти, які у їхній сутності могли б розцінюватися як свавілля. Згодом, традицію розподілу свободи на "свободу позитивну" і "свободу негативну" знайдемо і у І. Кан-

---

¹ Така свобода саме і розумілася Августином як первинна ірраціональна сутність, "темне джерело життя, що його кожна людина відчуває у першооснові власного існування", як первинний досвід, як нескінченність, що передує буттю і його визначає.

та, з його наголосом на відмінності цих свобод², і в філософії Ф. В. І. Шеллінга, і в філософії І. Г. Фіхте, і в філософії багатьох інших видатних мислителів свого часу.

Утім, крім теології Бл. Августина середньовіччя було відзначене ще й теологією Ф. Аквінського, який усіяко намагався пов'язати феномен свободи з розумом, і теологією Д. Скота, який, поєднуючи з томізмом, прагнув ствердити пріоритет волі над розумом, і відповідно автономію особи, що вільно обирає принципи власних дій, і теології багатьох інших відомих мислителів, ідеї яких суттєво позначилися на розумінні поняття свободи.

Що стосується Д. Скота, то свобода з'являється у його вченні в процесі дискусії про основний принцип Божественного миротворення: дискусії про те, чи твориться світ "по розуму", або ж, навпаки, "з волі" Божої. У душі характерної для схоластики дихотомії артикульованих позицій, як це зазначається сучасними дослідниками, більшість середньовічних мислителів схилилися на користь презумпції творіння Богом світу відповідно до Божественного розуму. Проте ця позиція навіть за умови уявної ортодоксальності виявлялася вразливою в теологічній системі пояснення акту креації. Д. Скот і висловлював тезу про свободу креації, виходячи з того, що Бог як вичерпна повнота досконалості принципово не може бути обмежений у своїх проявах ніякою зовнішньою детермінантою. На думку Д. Скота, будь-яке обмеження свободи волі (або розумності, або необхідності, або ще будь-чим іншим) принципово анігілювало б свободу Бога у її сутності. А творіння світу Богом "по Божественному розуму" і є Божою несвободою.

Стосовно проблем людини, як стверджують це сучасні дослідники, змальована Д. Скотом позиція, і втілювалася в концепцію автономії людської волі, вільної в абсолютному значенні цього слова. Адже, на думку середньовічного мислителя, свобода й становить глибинну внутрішню сутність волі. Зрештою, це й сприяло оформленню в контексті середньовічної схоластики специфічної концепції особистості та потужноіму імпульсу розгортання проблематики волюнтаризму³.

Утім, від Іоана Дунса Скота до І. Канта в осмисленні сутності феномена свободи пролягав іще довгий історичний шлях розвитку філософії. На цьому шляху були й гуманізм Відродження, де запозичена позиція Д. Скота впливала на інтерпретацію автономії людської істоти, а свобода розумілася як можливість безперешкодного і всебічного її розвитку, і класичні концепції доби Просвітництва і Нового часу, унаочнені ідеями Альтюзія, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є, які також стверджували в якості принципу свободи ідею автономії індивіда і критикували державні структури як джерело насильства. У цей період свобода культивується і у поставі природного права.

В "Декларації прав людини і громадянина" (1789) у якості етичного прерогативу в інтерпретації свобод громадянина з'являється й постулат особистої незалежності й самообмеження, що виявляється в неподільності прав і обов'язків особистості.

Своєрідно феномен свободи розглядався і у німецькій класичній філософії, починаючи від Мейстера Екхарта, Ляйбніца, Канта, Гегеля, Фіхте, Шеллінга, і, закінчуючи концепціями Шопенгауера і Ніцше, на чому зодом (у наступній публікації) ми зупинимось далі докладніше.

Звичайно, не можна обійти увагою й спроби осмислення феномену свободи в ракурсі так званої наукоподібно-філософської концепції марксизму.

Концептуальне розуміння свободи у даному випадку ґрунтувалося на запереченні

² Вказуючи на відмінність негативної і позитивної свободи, Кант саме в позитивній свободі вбачав дійсну людяність і цінність. В етичному плані позитивна свобода і постає у його філософії як добра воля; воля, підпорядкована моральному закону.

³ Одразу зазначимо, що у даному випадку йдеться, насамперед, про так званий онтологічний контекст дослідження й розуміння свободи, й про роль екзистенціального чинника (феномен волевиявлення людської істоти) у формуванні світоглядно-філософських позицій середньовіччя.

так званих суб'єктивно-ідеалістичних уявлень про свободу особистості як про незалежність її свідомості від об'єктивних умов життєдіяльності індивіда і суспільства; запереченні метафізичного протиукладання свободи та необхідності (приписуваного філософам 17 – 19 ст. (Т. Гоббсу, П. Гольбаху, Ж. Ламетрі, П. Лапласу, Е. Дюрингу та ін.), а також проти тлумачення свободи у вигляді антиномії свідомості І. Канта (*Філософія: енциклопедичний словник*, 2004).

У марксистському розумінні свобода "як феномен діалектичної взаємодії з необхідністю" протиукладалася так званому волюнтаризму і фаталізму, і на відміну від "ідеалістичного тлумачення свободи", у якому, на думку марксистів, проблема свободи була "обмежена свідомістю", щільно пов'язувалася з можливістю практичного втілення свободи у людській діяльності. Свобода, відокремлена від людської діяльності, вважалася тут лише "ілюзією свободи".

"У повсякденній практичній діяльності, – читаємо в описуваннях такого кшталту, – люди зіштовхуються не з абстрактною необхідністю як такою, але з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реально існуючих природних умов, а також соціальних і економічних відносин, котрі й обумовлюють коло їхніх інтересів. Люди не вільні у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, однак вони мають відому свободу у виборі цілей, оскільки в кожен даний момент зазвичай існує не одна, а кілька. реальних можливостей, хоча і з різною часткою ймовірності; навіть тоді, коли немає альтернативи, вони в змозі сповільнити надходження небажаних для них явищ або прискорити наближення бажаних. Нарешті, вони більш-менш вільні і у виборі засобів досягнення мети" (Рожкова, 2008). Таким чином, свобода тлумачилась тут як феномен відносний, і як такий, що входить в життя через усвідомлений шлях вибору відповідного плану дій та усвідомлення реальних можливостей, наявність засобів для здобування визначених цілей і співпадіння інтересів з інтересами й прагненнями значних мас людей.

Висновки. Таким чином, ми з'ясували, що під змістом поняття свободи у сучасній довідковій та енциклопедичній літературі розуміють і певну здатність людини (здатність опанувати умови свого буття, здатність долати залежності від природних та соціальних впливів, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій та вчинків; і певну спроможність людини творити себе саму, організувати "простір об'єктивних можливостей", що виникає для самоствердження та самореалізації соціального суб'єкта: індивіда, соціальної групи, соціальної спільноти); і універсальне і загальне поняття культури; і символ (синонім) духовного розкріпачення; і найвищу духовну цінність; і особливий спосіб детермінації духовної реальності; і результат самовизначення Я через зовнішнє або внутрішнє Не-я; і показник розвитку духовності людини і суспільства; і діяльність, не обумовлену зовнішніми по відношенню до суб'єкта діяльності причинами; і міру гармонійного освоєння чужого і відчуження свого, і дуже ще багато багато чого.

На рівні сучасного філософського мислення свобода представлена і як поняття (що характеризує одну з універсальних сторін людського буття, визначає здатність людини здійснювати контроль за його умовами, керувати природними та соціальними силами, зберігати можливість вибору шляхів і способів досягнення цілей і задоволення особистих потреб); і як філософська категорія (що відображає специфічний спосіб буття людини в світі); і як центральне поняття європейської культури; і як універсалія культури суб'єктного ряду; і як дуальна опозиція (створена разом з поняттям несвободи); і як певний процес самоздійснення людської особистості тощо.

Переважає більшість цих визначень до певної міри характеризує феномен свободи з того чи іншого боку. Але усі вони є характеристиками лише окремих аспектів досліджуваного нами феномену. Деякі ж з цих визначень є просто наївними навіть з позиції формальної

логіки. Будь-хто нам може зауважити: "А хіба власне сама "можливість" дорівнює "свободі"?" Адже проста наявність можливості не є доконечною і остаточною умовою отримання вами свободи... Або хіба та чи інша "діяльність" – може бути власне "свободою"? Або хіба "простір" – може бути "свободою"? І що може бути найсмішнішим за ту відому сентенцію, у якій свобода дорівнюється "усвідомленій необхідності"? Адже кожен може легко переконатися у тому, що усвідомлення того, що ви не можете позбавитися певної залежності, не обов'язково може призвести до виникнення у вас відчуття свободи. Адже від того, що ви пересвідчилися, що аж ніяк не можете здолати якусь перешкоду, ваше відчуття залежності, незручності або нетерпимості, яке вас дуже "допікає", або "допікало", навряд чи одразу ж зникне остаточно... Для того, щоби так сталося, людині потрібно не тільки визнати непереборність, але й змиритися з цим, змиритися з наявним станом речей, з нездоланністю обставин або умов її існування. Й не кожний, й не завжди, зрештою, на це погодиться.

Утім, одну з особливостей феномену і поняття свободи ми можемо вже зафіксувати однозначно. Щодо феномену свободи – це його багатомірність, а щодо поняття свободи – це його неоднозначність, або ж багатозначність. Вже з того, що ми з вами дізналися про свободу, випливає, що вона має багато постав і багато вимірів і у повсякденному житті, і у соціальній, суспільній практиці індивідів. Більше того. Подеколи такі постави у суспільному житті практично обертаються і прямо на протилежні⁴. Крім такої "динаміки", такого обертання свободи, існує і серйозна проблема її відтворення у філософському мисленні.

Свобода є дійсно найскладним феноменом, який, як це визнавав не один з відомих філософів, надзвичайно важко відтворюється у понятті. Багато хто з класиків світової філософії просто відмовився від будь-яких спроб визначити цей феномен понятійно.

"Неможливим є раціональне визначення свободи. Примат та панування розуму не

---

⁴ М. Бердяєв на цій властивості феномену свободи навіть створив концепцію "трагічної діалектики свободи", у якій і зазначив, що: "...Кожна з таких свобод, і перша, і друга свобода, несуть у собі свій фатум, кожна обертається на свою протилежність, перетворюючись у необхідність та рабство" (Бердяєв, 1995, с. 96). Перша, ірраціональна і нескінченна свобода сама по собі ще не здатна гарантувати, що людська істота, культивуючи її у своєму житті, піде шляхом добра й прийде до Всевишнього, що Істина переможе у його житті, а найвища свобода актуалізується в світі. Нескінченні потенції такої свободи, на думку М. Бердяєва, відкривають можливість найрізноманітніших й часом протилежних актуалізацій. Вона ще не просякнута світлом Істини і благодаті, вона здатна повести людину шляхом зла і розпаду, зрештою, перетворившись на необхідність та рабство. "Ми знаємо це через досвід індивідуальної людської долі. Ми знаємо, як ірраціональна свобода закидає нас у поневолення, підкоряє невідворотній необхідності. Ми знаємо це і через історичну долю народів. Революції, започатковані у ірраціональній свободі, закидають все до анархії. Анархія ж приводить до тиранції та рабства" (там само). Цю першу свободу, або її сенс, М. Бердяєв і пов'язував з міфом про гріхопадіння, з інтерпретаціями зла, як породженого свободою відпадиння духа людської істоти від божественного центру життя, з природним світом необхідності та містерією першотворіння. "Діалектика першої свободи, – стверджував цей мислитель, – породжує трагедію світового процесу, з якої немає виходу ані через цю свободу, ані через породжену нею необхідність" (там само).

Невідворотність долі інкримінувалася у "Філософії вільного духа" і "другій свободі". Це може видатися парадоксальним, але й вона поза врахуванням, забуванням, або ж негачією першої свободи також, на думку М. Бердяєва, у своїх перетвореннях в історії людської цивілізації завжди закінчувалася запереченням свободи духа і тиранічною організацією людського життя. І типовим прикладом в даному випадку у відповідності з спостереженнями М. Бердяєва було середньовіччя. Помилкове визнання Бл.Августіном тільки "другої" свободи, свободи від істини, та інтерпретація свободи "першої" як остаточно втраченої у гріхопадінні (до чого Августіна привела його боротьба проти раціоналістичного натуралізму Пелагія), змусили його відмовитися від свободи, і, зрештою, привели до виправдання насилля у справах віри, запереченню свободи релігійної совісті, застосуванню тортур та страти еретиків, санкціонуванню інквізиції тощо.

визнають свободи" (1995, с. 324), – напише, наприклад, М. Бердяєв у своїй праці "Царство Духа та царство Кесаря" На його думку, взагалі неможливо виробити позитивне логічне поняття щодо свободи, для якого б таємниця свободи стала б остаточно зрозумілою. Будь-яке "позитивне визначення" свободи раціоналізує й вбиває її внутрішнє життя. "Свобода є життям, життя ж зрозуміле в досвіді життя, свобода невловима у своїй внутрішній утаємниченості для категорій розуму" (там само, с. 89). То може свобода і дійсно є "Певною формою історичної ілюзії, яка постійно зіштовхується з парадоксами"? (*Короткий філософський словник*, 2010).

З іншого боку, історико-філософський аналіз змісту та смислу ж цього поняття дійсно засвідчує, що вони змінювалися історично і не лише в залежності від розвитку самого індивіда, суспільства, розвитку науки та знання, але й у залежності від історичного розвитку самої філософії, її методологічного інструментарію, світоглядних та концептуальних засад філософського мислення.

І феномен екзистенціальності відігравав у цьому процесі далеко не останню роль. Цьому, можливо, і буде присвячена наша наступна розвідка.

Література

- Бердяєв, Н. А. (1994), *Філософія вільного духа*, Республіка, Москва, 480 с.
- Бердяєв, Н. А. (1995), *Царство духа і царство Кесаря*, Республіка, Москва, 383с.
- Бичко, І. В. (2002), "Свобода", *Філософський енциклопедичний словник* [Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов та ін.], "Абрис", Київ, 742 с.
- Василенко, Л. І. (2013), *Краткий религиозно-философский словарь*, Искусство и образование, Москва, 256 с.
- Галкин, В. П. (1997), "Проблемы современности: теоретические аспекты и основы экологической проблемы – толкователь слов и идиоматических выражений", *Контекстное учебное пособие к циклу "Экологические проблемы человечества". Экология, социология, философия, право*. Часть – 2. Чебоксары, 220 с.
- История и философия науки и техники: Словарь для аспирантов и соискателей* (2016), науч. ред. Н. В. Брянник; отв. ред. О. Н. Томюк, Издательско-полиграфическое предприятие "Макс-Инфо", Екатеринбург, 328 с.
- История философии. Энциклопедия* (2002), Сост. Грицанов А. А., Интерпрессервис; Книжный Дом, Минск, 1376 с.
- Касавин, И. Т. (гл. ред.) (2009), *Энциклопедия эпистемологии и философии науки*, "Канон +", РООИ "Реабилитация", Москва, 1248 с.
- Кириленко Г. Г., Шевцов Е. В. (2010), "Краткий философский словарь", Электронный ресурс. Режим доступа (28.08.2023): <https://iknigi.net/avtor-galina-kirilenko/95158-kratkiy-filosofskiy-slovar-galina-kirilenko/read/page-1.html>
- Рожкова, Ю. (2008), "Первісні форми взаємодії особистості і суспільства", *Мультиверсум. Філософський альманах*, Вип. 74, с. 122 – 133.
- Философия: Энциклопедический словарь* (2004), Под ред. А.А. Ивина, Гардарики, Москва, 1072 с.
- Философия и методология науки (понятия категории проблемы школы направления). Терминологический словарь-справочник* (2017) Директ-Медиа, Москва, Берлин, 276 с.
- "Философия: основные понятия и определения. Учебно-методическое пособие". Под ред. Голиковой Л. В. Электронный ресурс. Режим доступа (28.08.2023): <https://ojs.magtu.ru/servisy-sajta/fajlovyj-arkhiv/send/64-uchebno-metodicheskie-posobiya/525-filosofiya-osnovnye-ponyatiya-i-opredeleniya.html>

References

- Berdyayev, N. A. (1994), *Philosophy of the Free Spirit [Filosofija svobodnogo duha]*, Respublika, Moscow, 480 p. [in Russian]
- Berdyayev, N. A. (1995), *The Kingdom of the Spirit and the Kingdom of Caesar [Carstvo duha i carstvo Kesarja]*, Respublika, Moscow, 383 p. [in Russian]
- Bychko, I. V. (2002), "Freedom" ["Svoboda"], *Philosophical encyclopedic dictionary* [E. K. Bystrytskyi, M. O. Bulatov, A.T. Ishmuratov et al.], "Abrys", Kyiv, 742 p. [in Ukrainian]
- Vasylenko, L. I. (2013), *Short religious and philosophical dictionary [Kratkij religiozno-filosofskij slovar]*, Art and Education, Moscow, 256 p. [in Russian]
- Galkin, V. P. (1997), "Contemporary problems: theoretical aspects and foundations of the ecological problem – an interpreter of words and idiomatic expressions" ["Problemy sovremennosti: teoreticheskie aspekty i osnovy jekologicheskoy problemy – tolkovatel' slov i idiomaticheskikh vyrazhenij"], *Contextual textbook for the cycle "Ecological problems of mankind". Ecology, sociology, philosophy, law. Part - 2*. Cheboksary, 220 p. [in Russian]
- History and philosophy of science and technology: Dictionary for graduate students and applicants [Istorija i filosofija nauki i tehniki: Slovar' dlja aspirantov i soiskatelej]*, (2016), N. V. Bryanyk, scientific. ed.; O. N. Tomyuk, executive ed.; Publishing and Printing Company "Max-Info", Yekaterinburg, 328 p. [in Russian]
- History of philosophy. Encyclopedia [Istorija filosofii. Jenciklopedija]* (2002), Compiled by Hrytsanov A. A., Interpressservice; Book House, Minsk, 1376 p. [in Russian]
- Kasavyn, I. T. (chief editor) (2009), *Encyclopedia of epistemology and philosophy of science [Jenciklopedija jepistemologii i filosofii nauki]*, "Kanon +", ROOI "Rehabilitation", Moscow, 1248 p. [in Russian]
- Kyrylenko H. G., Shevtsov E. V. (2010), "Short philosophical dictionary" ["Kratkij filosofskij slovar"], Electronic resource. Access mode (28.08.2023): <https://iknigi.net/avtor-galina-kirilenko/95158-kratkiy-filosofskiy-slovar-galina-kirilenko/read/page-1.html> [in Russian]
- Rozhkova, Yu. (2008), "Primitive forms of interaction between the individual and society" ["Pervisni formy vzajemodii osobystosti i suspilstva"], *Multiversum. Philosophical Almanac*, Vol. 74, pp. 122 – 133. [in Ukrainian]
- Philosophy: Encyclopedic Dictionary [Filosofija: Jenciklopedicheskij slovar]* (2004), A. A. Ivyna, ed., Gardaryki, Moscow, 1072 p. [in Russian]
- Philosophy and methodology of science (concepts of the category of the problem of the direction school). Terminological dictionary-reference [Filosofija i metodologija nauki (ponjatija kategorii problemy shkoly napravljenja). Terminologicheskij slovar'-spravochnik]* (2017) Direct-Media, Moscow, Berlin, 276 p. [in Russian]
- "Philosophy: basic concepts and definitions. Educational and methodological manual" ["Filosofija: osnovnye ponjatija i opredelenija. Uchebno-metodichesoe posobie"]. Holikova L. V., Ed. Electronic resource. Access mode (28.08.2023): <https://ojs.magtu.ru/servisy-sajta/fajlovyj-arkhiv/send/64-uchebno-metodicheskije-posobiya/525-filosofiya-osnovnye-ponyatiya-i-opredeleniya.html> [in Russian]